

Raymond Uppelschoten

Beroofd, mishandeld en verbitterd

**De bevolking van Utrecht
in de oorlog van 1794-1795**

Op 16 januari 1795 kwam er een einde aan het ancien regime van Oranje-stadhouders en regenten in Utrecht. Het Franse revolutionaire leger trok de provincie binnen over de bevroren rivier de Lek. In de hoofdstad werd de vrijheidsboom geplant en de Oranjegezinde besturen van steden en dorpen werden vervangen door revolutionaire comités, al gebeurde dat niet zonder slag of stoot. Aan deze omwenteling gingen twee jaren strijd vooraf, die ook de inwoners van de provincie Utrecht bereikte. Wat merkten zij van de oorlog die al vanaf 1793 woedde in de Zuidelijke Nederlanden? En waarom was de provincie al leeggeroofd

Raymond Uppelschoten (1967) studeerde Taalwetenschap in Tilburg. Via studie van toponiemen (veldnamen) en hun oorsprong in het Oudnederlands, verdiepte hij zich in de regionale historie. Al bijna twintig jaar doet hij onderzoek naar de geschiedenis van de provincie Utrecht, waarvan de laatste jaren naar de oorlog van 1793 tot 1795. Hij geeft lezingen over dit onderwerp en beheert de weblog Prins en Patriot. Als verhalenverteller is hij vooral geïnteresseerd in de menselijke kant van de geschiedenis en kleurrijke anekdotes.

*voor de eerste Franse
revolutionair de Lek
overstak?*

Achtergrond

Voor de start van de oorlog moeten we eigenlijk eerst terug naar 1787. Er ontstond toen bijna een burgeroorlog door de strijd van de patriotten vóór meer democratie en tegen de regentencultuur rond stadhouder Willem V, prins van Oranje. Utrecht vormde een tijdlang het centrum van de radicale hervormingsgezinden. De provincie was scherp verdeeld: Rhenen en Amersfoort waren Oranjegezind, Utrecht en Wijk bij Duurstede fel patriottisch. Maar dat hielp de laatste steden niet veel. In september 1787 vielen de Pruisen onze Republiek binnen. Zij namen wraak voor de gijzeling van Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van de stadhouder, bij de Goejanverwellesluis. En met hun hulp kon de stadhouder zijn bewind herstellen. De patriotten werden vervolgd, gearresteerd, mishandeld. Vele Utrechtse hervormingsgezinden vluchtten naar het zuiden, naar Brussel of Parijs.¹ Daar wachtte hen de Franse Revolutie van 1789. En dat was nog maar het begin van een reeks omwentelingen in Frankrijk. In september 1792 werd de Franse Republiek uitgeroepen. De afgezette koning Lodewijk XVI werd op 21 januari 1793 onthoofd. Kort daarna bracht men ook koningin Marie-Antoinette naar de guillotine.

Frankrijk was al sinds 1792 in oorlog met Oostenrijk en Pruisen, en later ook met Groot-Brittannië en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Republiek de oorlog aan George III, koning van Groot-Brittannië, en aan zijn neef, stadhouder Willem V. De oorlogsverklaring was niet gericht aan het Engelse of 'Nederlandse' volk: die moesten juist bevrijd worden van deze aristocratische heersers.²

Een grote Franse legermacht onder aanvoering van generaal Dumourier veroverde in hoog tempo de Oostenrijkse Nederlanden (België) en trok op naar de grenzen van de Republiek. Dit leger bestond niet alleen uit Fransen. Onder de soldaten was ook een groot aantal 'Nederlanders': de gevluchte patriotten van 1787. Met Dumourier kregen zij de mogelijkheid terug te keren. Ze namen dienst in het Franse leger of in het zogenaamde Bataafse Legioen. Dat was een Hollands regiment, onder aanvoering van Hollandse officieren, met ook Utrechtse in de linies, zoals de voormalige patriotten Ondaantje, Liebeherr, Schade van Westrum en Hoevenaar.³ In eerste instantie was dit leger erg succesvol. Zonder al te veel tegenstand trok het op tot het Hollands Diep. De belangrijke vestingsteden Geertruidenberg en Breda capituleerden. Maar het Franse leger en het Bataafs Legioen hielden geen stand. Door de oorlogsverklaring van 1 februari 1793 en de aanval op de Oostenrijkse Nederlanden werden de Republiek, Groot-Brittannië en Oostenrijk bondgenoten tegen de revolutionaire legers van Frankrijk.

Ook de 'Duitsers' waren betrokken bij de strijd. Pruisen nam al deel aan de coalitie sinds 1792. De Engelse koning George was tevens keurvorst van de Duitse staat Hannover, dat uiteraard ook troepen leverde. En de Hessen wilden, net als in de voormalige Britse koloniën in Amerika, voor veel geld wel meevechten onder Engels commando. Hiermee was de zogenaamde Eerste Coalitie tegen Frankrijk in Noordwest-Europa een feit. In het voorjaar van 1793 verzamelden Engelse, Hessische, Hannoveriaanse, Pruisische, Staatse en Oostenrijkse troepen zich binnen de grenzen van de Republiek en later in het zuiden, en dreven de Fransen terug op eigen grondgebied.^[1]

Zomer 1794: langzame aanloop

Vanaf de zomer van 1793 golfde het succes in de oorlog heen en weer. De Fransen veroverden steeds meer terrein: in juli 1794 vielen Antwerpen en Mechelen. Bij Fleurus werden de Oostenrijkers verslagen, die zich achter de Rijn terugtrokken en nog net het oosten van de Republiek verdedigden. De Engelsen en Hollanders trokken zich steeds verder terug naar het noorden, de ene na de andere strategische rivier passerend. Op 22 juli trok het Staatse leger zich bij Baarle terug op het grondgebied van de Republiek. De Engelsen volgden op 25 juli bij Roosendaal. Vanaf dat moment werd de strijd gevoerd in Zeeland en Brabant.

1 Willem V Batavus (1748-1806), Prins van Oranje, erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1751-1795) (pastel op perkament, Johann Friedrich August Tischbein, 1789, Rijksmuseum)

De bevolking van Utrecht merkte een jaar lang niet veel van de oorlog.⁴ Of het moet de lange stoet van 75 wagens zijn die in de stad gemaakt waren en als 'veldtrein' van munitie-, brood-, smids- en bagagewagens naar het zuiden trok. Ook waren er natuurlijk brieven uit het zuiden, berichten in de Utrechtsche Courant en biddagen in de kerken voor steun van de Allerhoogste in de oorlog. Er waren regimenten die terugkeerden van gevechten in het zuiden en garnizoensdiensten innamen in Utrecht of Amersfoort. Maar tot halverwege 1794 was het een verre oorlog. Het gedreun van kanonnen in de verte was alleen vaag te horen in februari 1793 bij de beschietingen van Willemstad.⁵

Politieke en sociale onrust was er wel. Alles wat riekte naar Frans werd steeds verdachter. Er waren al veel Fransen in de provincie. Deze edellieden, zogenaamde emigrés, waren gevlucht voor de Franse Revolutie en werden nu met argusogen bekeken. Want waren ze wel te vertrouwen, nu we zelf in oorlog waren met Frankrijk? Vanaf het begin van de oorlog in februari 1793 huisden ze al in de logementen en bij Utrechternaren thuis. In Maarssen en Maarssenveen logeerden er verschillende, zoals ene Louis Collard de Lebuquiere bij de weduwe Willigenburg. Of luitenant Joseph Jacques, die dienst had genomen bij een Franse eenheid in het Britse leger, waarover later meer.⁶ In de steden werden Oranje-critici lastiggevallen. De Staten publiceerden daarom een plakkaat waarin zij bijeenkomsten en de publicatie van opruiende geschriften verboden. En dat bleek niet voor niets, want bij Vianen werd een partij pamfletten onderschept met de titel 'Beste Landman'; ze riepen op om de verdediging van de Republiek te ondermijnen. In Utrecht ontving een aantal notabelen, waaronder burgemeester Van Musschenbroek, een rouwenvelop waarin een brief zat vol 'kwaadaardige lasteringen en dreigementen'. De verdeeldheid uit de patriotentijd van 1781-1787, die had gesmeuld onder de relatieve rust in de stad en provincie, laaide in alle hevigheid weer op.⁷

Augustus-september: hospitalen en verdedigingslijnies

Nu de Fransen de zuidelijke provincies van de Republiek betraden, werd de strijd in Zeeland, Brabant en Limburg steeds heviger. Sluis capituleerde op 25 augustus. Op 14 en 15 september versloegen de Fransen een regiment Britten en Hessen op de landerijen rond Boxtel. Op 19 september sloegen de Fransen het beleg voor Maastricht en op 22 september voor 's-Hertogenbosch. Franse krijgsgevangenen waren kort daarvoor vanuit 's-Hertogenbosch vervoerd naar Utrecht. Vanuit het zuiden kwam een grote stroom vluchtelingen op gang, die via de weg of over het water Utrecht en Holland probeerden te bereiken.

Op 30 juli 1794 kwam de oorlog de kamer van de Staten van Utrecht binnen. Een Engelse officier bracht een verzoek van de Britse opperbevelhebber, de hertog van York, tweede zoon van koning

2 Koningshuis met de Cuneratoren, Rhenen (potlood, pen en penseel, Hendrik Hoogers, 1771, Rijksmuseum)

George III. Het verzoek luidde of in Rhenen en Wijk bij Duurstede vijfduizend Engelse gewonden van het front zou kunnen worden opvangen. Besloten werd dat in het Koningshuis in Rhenen best negenhonderd gewonden konden worden geborgen en eventueel nog wat in loodsen aan de Grebbe. Maar in Wijk was niet zoveel plaats. De stadsbestuurders van Rhenen

werden geïnformeerd dat ze voorbereidingen moesten treffen om de negenhonderd gewonden te ontvangen. Als het nodig zou zijn, zouden de Staten later nog wel overleggen waar meer gewonden gehuisvest konden worden.⁸[2]

Op 8 augustus begonnen de Engelse soldaten Rhenen binnen te trekken. Met een lange stroom wagens arriveerden vijf- tot zeshonderd gewonden. Ze werden ondergebracht in het Koningshuis en de loodsen die deels af waren, maar vooral nog in aanbouw. De Britse militairen die hen begeleidden en de orde moesten handhaven, werden ondergebracht bij burgers. Vooral de officieren en chirurgijns eisten goede slaapplekken. Maar het bleef niet bij deze zeshonderd gewonden. Vrijwel dagelijks kwamen lange rijen wagens de stad binnen om gewonden af te leveren. In de Rijn lagen al snel vele schepen met in totaal drie- tot vierhonderd zieke en gewonde Engelsen, die moesten wachten tot er plaats voor hen was in het Koningshuis of de barakken. Om ongeregelheden te voorkomen, mocht geen soldaat zomaar aan land gaan.

Ook de begeleidende Engelsen zorgden voor problemen: drankmisbruik en diefstal bezorgden de burgers grote last. Er brak brand uit in het Koningshuis, omdat de gewonde Engelsen pijp rookten in het stro. Omdat het Koningshuis niet groot genoeg was, werden er nieuwe loodsen gebouwd. Daarvoor kwam de Utrechtse timmerman Van Stenis naar Rhenen om te overleggen met een plaatselijke vakgenoot. Zij moesten vóór het Koningshuis loodsen timmeren voor nog eens zevenhonderd gewonden. Samen besloten ze er nog een aantal van 60 voet (20 meter) lengte te bouwen, waarvoor ze drie extra timmerlieden nodig hadden en er hout uit Utrecht moest worden aangevoerd.

Op 10 september arriveerden zieken uit 's-Hertogenbosch. Ze werden geëscorteerd door zeshonderd Engelse huzaren, die ook onderdak moesten krijgen. Op 17 september reden 58 wagens met gewonden de stad binnen, een dag later 49 wagens. Eind september vroeg de Engelse bevelhebber, de hertog van York, om twee loodsen buiten de stad waar vijfhonderd extra gewonden een plaats konden krijgen. En zo ging het maar door. Voor Van Stenis was de klus ook een beetje te hoog gegrepen. Het hout dat hij had besteld in Amsterdam bleek op 19 september veel te weinig voor alle beloofde loodsen. Nu werd er extra hout besteld in Arnhem, want dat zou sneller in Rhenen zijn dan nieuw hout uit Amsterdam.⁹

Het stadsbestuur van Rhenen maakte zich ondertussen ongerust over wie dit allemaal moest betalen. De Engelsen vroegen om stro, hout, kaarsen en kachels voor de loodsen in de stad en aan de Grebbe. De kosten liepen flink op. De Staten van Utrecht reageerden zoals ze eigenlijk de hele oorlog zouden doen: de kosten moesten goed genoteerd en gerapporteerd worden en zouden allemaal uit de provinciale kas voor defensie-uitgaven worden betaald.

De gewonden zorgden ook voor andere problemen, buiten Rhenen. De loodsen langs de Grebbelinie werden gebruikt voor de opslag van wapens en munitie. Die moesten nu leeggeruimd worden voor de gewonden. Maar wat was een linie die in staat van paraatheid gebracht werd waard, zonder munitieplaatsen? De officieren moeten naarstig op zoek naar nieuwe schuren voor de kisten, het kruit en de kogels. Dat was op papier eenvoudig: in februari 1793 was in Amersfoort een aanbesteding uitgeschreven voor bergruimte aan de Grebbelinie. Drie grote houten loodsen op stenen voeten, 41 kleine schuren en 30 kapluifels zouden er bij komen. De praktijk was echter anders.¹⁰

Steeds meer soldaten en ruiters trokken nu rond in de provincie. Op weg naar Arnhem en Nijmegen zochten ze onderdak in De Bilt of Amerongen. De compagnieën die naar Gorinchem marcheerden en van daar naar Breda of 's-Hertogenbosch, eisten een slaapplek bij Vreeswijk. Degenen die richting Holland trokken, deden hetzelfde in Maarssen, Breukelen of Harmelen. Ook de buitenlandse regimenten zochten nu vaak onderdak in Utrecht. Op 4 september streken 138 Hannoveriaanse soldaten in Britse dienst neer in Harmelen en eisten onderdak. De schout wilde ze dat niet zomaar geven, waarop ze duidelijk maakten dat ze dan zelf wel onderdak zouden nemen.

En dat deden er meer. Het was de regel dat soldaten of ruiters pas de provincie mocht intrekken als ze daarvoor op papier gestelde orders hadden van de stadhouder en toestemming van de Staten van Utrecht. Met die twee papieren kon een officier onderdak vragen bij een schout. Die kon op zijn beurt de kosten van de inkwartiering declareren bij de Staten, met naam en toenaam van het regiment. Maar nu marcheerden steeds meer regimenten tussen Gelderland en Holland heen-en-weer, of trokken met orders van hun eigen Engelse of Duitse bevelhebbers van het front in Brabant terug naar het noorden. Daarvan waren de stadhouder of de Staten van Utrecht niet altijd op de hoogte.

In Wijk bij Duurstede kwam zo een deel van het korps van Béon binnen de muren. Dat waren bijzondere soldaten: ze spraken Frans, waren Frans, maar toch in dienst van de Republiek. Het korps van Béon bestond uit gevluchte Franse soldaten, en vooral adellijke officieren. Ze waren in 1793 al in dienst genomen door de Republiek, evenals een regiment van de graaf van Damas. Ze vochten dus tegen de Franse revolutionairen. Ook de Engelsen hadden inmiddels een groot aantal regimenten bestaande uit Franse officieren en manschappen. Deze Franse eenheden in Staatse of Engelse dienst hadden welluidende namen als het korps van Rohan, Damas, Bouillé, de Lega en Laval. Of nog exotischer: Loyals Émigrants, Chasseurs de Power en Uhlans Britannique. Vaak waren ze genoemd naar de adellijke officieren die met veel geld en status de mannen commandeerden. Helaas was het met de discipline in de Frans-Engelse eenheden slecht gesteld, zoals we later zullen zien.¹¹

In augustus 1794 verwachtte men nog dat de Fransen zo snel mogelijk Holland zouden aanvallen. Dat was immers het politieke en economische hart van de Republiek. Om dat hart te verdedigen, vertrouwde men op de grote rivieren en de twee linies met forten: de Grebbelinie en de (Oude) Hollandse Waterlinie. De Grebbelinie lag helemaal op Utrechts grondgebied en de voorbereidingen waren daar langzaam op gang gekomen. Op 25 juli hadden de Staten van Holland al

aangedrongen op de inwerkingstelling van deze waterlinie: sluisen aan de Zuiderzee en de Rijn moesten geopend worden om het land vóór de linie onder water te zetten. Dit was al ruim tweehonderd jaar het beproefde verdedigingsconcept in de Republiek: land onder water zetten, zodat de vijand niet verder kon trekken. Met het opdringen van de Fransen begon de verdediging van Utrecht dus ook van belang te worden.

Tabel 1 - Militaire hoofdrolspelers in Utrecht in de oorlog 1794-1795

Naam	Rang	Rol
V.R. Bentinck	Generaal-majoor	Bevelhebber Staatse leger in stad en provincie Utrecht
A. Croiset	Majoor-ingenieur	Verantwoordelijk voor ingebruikstelling van de Grebbelinie
C.J. van der Graaff	Generaal-majoor ingenieur	Directeur van vestingwerken tussen Waal en Zuiderzee (Grebbelinie)
J.P. Hoeffft-Van Oijen	Generaal-majoor der cavalerie	Commandant van de stad Utrecht
U. Huguenin	Majoor der mineurs	Vervanger Paravicini de Capelli
J.A.R. Kijmmel	Extraordinair-ingenieur	Ingenieur aan de Grebbelinie
J.C. Paravicini de Capelli	Luitenant-kolonel der artillerie	Geeft leiding aan artillerie aan de Grebbelinie
D.G.B. Dalhof	Majoor-ingenieur	Verantwoordelijk voor ingebruikstelling van de Hollandse Waterlinie
E. Sluiterman	Kapitein-ingenieur	Verantwoordelijk voor de vestingwerken aan de Lek

Op 2 augustus 1794 informeerde de Raad van State bij de directeur-generaal der Fortificatiën of de Grebbelinie een aanval van de Fransen via het oosten zou kunnen weerstaan. Volgens de directeur-generaal moest er nog veel werk verzet worden. Hij adviseerde alvast te beginnen met de inundaties (onderwaterzettingen) omdat die nog nooit waren getest. De Grebbelinie bestond weliswaar al 45 jaar, maar had nog nooit een oorlog meegemaakt. Het risico bestond dat er fouten waren of domweg mankementen door slecht onderhoud aan de dijken, sluisen en kades. De bewapening aan de linie moest ook flink worden verbeterd en er moest meer geschut komen: 106 grote en kleine kanonnen moesten van het defensiemagazijn in Delft naar de linie tussen Rhenen en de Zuiderzee worden gebracht.

Assistent-ingenieur Kijmmel kreeg opdracht om opgave te doen van alle loodsen en schuren aan de Grebbelinie. In het gunstigste geval moesten daarbij de resultaten van de aanbesteding uit 1793 blijken, maar zijn rapport was niet hoopgevend. Op de Grebbeberg waren alleen een paar grote houten loodsen en schuren, die niet waren ingericht om kanonnen en kruit te herbergen. Daarvoor waren alleen een paar kapluifels beschikbaar. Er waren één logeerloods en twee schuren voor in totaal 120 man. Aan de Buursteeg bij Renswoude, drie uren van de Grebbeberg, waren twee logeerloodsen van dezelfde grootte. Van de Buursteeg tot Spakenburg aan de Zuiderzee waren helemaal geen logeerloodsen, alleen elf of twaalf houten schuren van twaalf meter lang

en vier meter diep. Er moesten dus andere oplossingen gevonden worden voor de honderden extra zieken in Rhenen én voor de kanonnières die met hun materiaal en munitie langs de Grebbelinie gelegerd moesten worden. Maar ondanks deze logistieke problemen werd er wel gerekend op de Grebbelinie. Op 25 september ontvingen de Staten van Utrecht een verzoek uit Holland om vaart te maken. Op 26 september gaven ze daarom opdracht om de linie in staat van paraatheid te brengen. De uitwaterende sluizen aan de Eemdijk, Juffrouwenwijk en Slaperdijk moesten gesloten worden, zodat het water kon gaan stijgen.¹²

De voorbereidingen voor de Hollandse Waterlinie waren al eerder gestart. De forten daarvan lagen weliswaar op Hollands grondgebied, maar het water voor de inundaties moest uit Utrecht komen. Op 5 augustus werd aan de molenaars van alle westelijke dorpen geschreven om niet méér water weg te malen dan nodig was. Dat gold voor alle molens in de polders van Willige Langerak, Lopik, Benschop, Polsbroek, Willeskop en Blokland, Dijkveld, Hoenkoop, De Engh, Polanen, 's Gravensloot, Kamerik, Kockengen, Gieltjesdorp, De Haar en De Ham, Noord- en Zuid-Portengen, Kortrijk, Kortenhoef en Ankeveen. Zo werd het water op peil gehouden als het land op Utrechts grondgebied voor de Waterlinie onder water gezet moest worden.¹³

Maar er was meer nodig dan water alleen. Om het water op de juiste plaats te krijgen en te houden, bestond een linie uit een ingenieus stelsel van sluizen en kades. Door een sluis dicht te doen en het water erachter op te stuwen, overstroomden de polders. Elders moesten sluizen dan juist open, om bijvoorbeeld het water uit de Vecht of de Hollandse IJssel de polders in te laten. Het probleem was echter dat de linies al tientallen jaren slecht onderhouden waren. Zo kon de sluis bij het klaphek bij Vreeswijk niet worden gesloten omdat deze gerepareerd moest worden. Dat zou vier weken duren. Maar was er tijd voor die reparatie? De Vudijk bij Hoogland zat vol met gaten en moest onmiddellijk hersteld worden. En als er geen schade was, dan was er nog altijd de sabotage van inundaties door landeigenaren en boeren. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Amersfoort, waar drie sluizen en de kistdam bij de Laakse sluis moedwillig werden afgebroken waardoor het water uit de inundatiegebieden de Bunschotense polder instroomde. De ingenieurs én de bestuurders hadden hun handen vol aan het regelen van de inundaties in het oosten en het westen van de provincie.¹⁴

Zo was de oorlogssituatie in Utrecht inmiddels merkbaar. Wat begon met een hospitaal voor negenhonderd gewonden in Rhenen en een voorzichtige toezegging voor meer, was een groeiende stroom van veeleisende Engelsen geworden. In de dorpen en steden verschenen de eerste vreemde soldaten die inkwartiering eisten, soms vriendelijk, soms minder vriendelijk. Maar het waren niet alleen militairen die de dorpen en steden nu begonnen te bevolken. In de steden begonnen al kort na de zomer de eerste vluchtelingen uit het zuiden te verschijnen. Per schip of met wagens arriveerden ze in Utrecht, op de vlucht voor naderende Fransen. Naast de komst van soldaten en vluchtelingen werd de oorlogssituatie nu ook goed merkbaar voor de dorpelingen langs de Grebbelinie en de Hollandse Waterlinie. Zij begonnen de consequenties van de inundaties te ervaren doordat hun boerderijen en landerijen onder water kwamen te staan.

Oktober-november: inkwartiering en wagentochten

Inmiddels verhevigde de strijd in Zeeland, Brabant en Limburg. De capitulatie van 's-Hertogenbosch op 9 oktober, na een belegering van drie weken, was een grote slag voor de Republiek en de Geallieerden. De Engelsen en hun Duitse bondgenoten maakten nu een grote bocht door Brabant naar het oosten en staken bij Grave de Maas over. Het Staatse leger trok zich uit West-Brabant terug over de rivieren, met het hoofdkwartier in Gorinchem. Eén voor één vielen alle

vestingsteden: 's-Hertogenbosch (9 oktober), Ravestein (21 oktober), Venlo (25 oktober), Maastricht (4 november), Nijmegen (8 november). De Fransen stonden nu aan de oevers van de Maas en deels aan de Waal. Ze belegerden Grave met wekenlange bombardementen.

Op vrijdagavond 3 oktober verscheen in Wijk bij Duurstede een Hessische officier met een mededeling van luitenant-generaal Georg von Dalwig, uit het Hessisch-Engelse hoofdkwartier in Dreumel in de Betuwe. Het Hessische hospitaal moest uit het kasteel van Buren worden verplaatst naar Wijk bij Duurstede. De stadsbestuurders werd vriendelijk bevolen mee te werken aan de opvang van Hessische zieken en gewonden in hun stad. Maar de Wijkse bestuurders kenden ongetwijfeld de uitzichtloze situatie in Rhenen. De burgemeesters werden uit de kerk gehaald en ontmoetten de officier op straat, waar ze hem alle bezwaren voor de voeten wierpen. Ze konden onmogelijk het hospitaal ontvangen als zij geen tijd kregen om enkele loodsen te laten timmeren. De Hessische officier maakte echter duidelijk dat de zieken en gewonden waarschijnlijk al de volgende dag zouden arriveren en het inrichten van kwartieren kon niet langer wachten. Het stadsbestuur kreeg de tijd tot de volgende middag 2 uur en als er dan geen ruimte was geregeld, dan deed hij dat zelf wel. Als het moest, zou hij zelfs de kerk vorderen. Daar kon het stadsbestuur het mee doen.

De volgende dag vertrok een Wijkse commissie, bestaande uit burgemeester De Ruijter en secretaris Van Schaik, naar Utrecht om met de Staten te overleggen. Deze waren erg ontstemd over het feit dat zo'n bevel werd gegeven zonder overleg met de Staten. De Statenleden beloofden dat ze een officier zouden sturen naar het Engels-Hessische hoofdkwartier in Dreumel om aan te dringen op uitstel. Dan kon de stad voorbereidingen treffen voor de komst van het hospitaal. Tegelijkertijd kregen de Wijkse bestuurders toestemming om loodsen te laten timmeren om de zieken en gewonden in onder te brengen. De Utrechtse timmerman Willem van Driel werd naar Wijk gestuurd om daarover te overleggen met de Hessische officier. Niet echt gerustgesteld reisden De Ruijter en Van Schaik terug naar hun stad aan de Lek. Ze konden niets anders doen dan bericht uit Dreumel afwachten.¹⁵

Dat bericht was niet best: de gewonden zouden al de volgende dag of de dag erop arriveren en er was geen tijd om hun komst uit te stellen. Wijk bij Duurstede was ook nadrukkelijk geselecteerd door de hertog van York en diens besluit was definitief. Generaal Von Dalwig stelde het op prijs als het hospitaal tenminste enkele dagen in Wijk kon blijven. Hij wilde dan wel een andere locatie overwegen.

Op 6 oktober begon de bevolking van Wijk bij Duurstede met het leegruimen van het stadhuis, het gasthuis, de school, de stadstal en alle andere beschikbare huizen, schuren, loodsen en stallen, om de Hessische zieken en gewonden te herbergen. Op 7 oktober meldde een klerk van de secretarie van de Staten dat hij in Wijk was geweest en van de Hessische officier had gehoord dat hij enkele dagen zou wachten met de verdere aanvoer van zieken en gewonden, tot de loodsen gereed waren. Maar al snel daarna stroomden ook in Wijk bij Duurstede de karren met gewonden de poorten binnen.¹⁶

De Hessen beperkten zich niet tot Wijk bij Duurstede. Op 10 oktober kreeg de schout van Amerongen opdracht om een tabaksloods leeg te ruimen voor het zogenaamde 'vliegend hospitaal' van de Hessen. Als dat onvoldoende was, moest hij ook een loods laten timmeren. De volgende dag werd het hospitaal ondergebracht in het raadhuis, het waaggebouw en het bodehuis. Ook had men drie kachels nodig voor de zolder van het raadhuis en in de waag. De schout wilde graag bevestiging dat de kosten voor hout en stro door de provincie werden betaald. Die bevestiging kreeg hij en de kachels werden hem gestuurd. Daarmee was op de avond van 11 oktober 1794 het Hessisch hospitaal in zowel Wijk bij Duurstede als Amerongen een feit.¹⁷

3 Artilleriekampement op een boerderij
(prent, 1787, anoniem, Rijksmuseum)

Ook andere plaatsen kregen te maken met de komst van gewonden. In Utrecht konden de gewonde militairen niet meer worden geborgen in het Catharinaziekenhuis, dat daarvoor was ingericht. De regenten van het Barbara- en Laurensghasthuis weigerden soldaten op te nemen. Die werden vervolgens in het kapelletje van de Domkerk verpleegd. Amersfoort kreeg grote problemen met inkwartieringen en verplaatste de zieken naar de dorpen rond de stad. In Woudenberg vorderde een officier van de Huzaren van York het huis Groenewoud om zijn zieken in onder te brengen. Hij werd teruggestuurd door de Staten van Utrecht. Als hij een hospitaal nodig had, dan kon hij dat bespreken met de schout van Woudenberg. Het was niet de bedoeling dat legereenheden zelf een hospitaal inrichtten.¹⁸

En het bleef niet beperkt tot huisvesting voor zieken en gewonden. Op 16 september werden honderden Franse krijgsgevangenen op transport gezet van 's-Hertogenbosch naar Utrecht. Op 6 oktober kwam een officier in de vergadering van de Staten met een bevel dat de druk op de bevolking flink zou laten toenemen. Vanuit Gorinchem was een groot transport van de zogenaamde 'bagage van de Hollandse Armee' en de 'artillerietrein' op weg naar Utrecht. Deze 'trein' bestond uit 2.400 mannen en 2.700 paarden. De voorraad hooi zou het eerst aankomen. Alleen die stoet al bestond uit 49 zwaar beladen wagens, elk met vier paarden bESPANNEN. Het hooimagazijn werd geplaatst aan de Nieuwe Baan in Utrecht, de verlengde Maliebaan richting Biltstraat. Daar werd ook in allerijl een nieuw wachthuis getimmerd. Zeist werd aangewezen als plaats voor dit enorme kampement. De schout van Zeist moest het dorp daarop voorbereiden, maar lang hoefde hij zich niet aan die taak te wijden. Op 1 november besloten de Staten van Utrecht al dat de bagage en 'trein' niet langer onder Zeist op de hei konden blijven vanwege het te slechte weer. De enorme hoeveelheid wagens, paarden en hun begeleiders van het Hollandse leger werden verdeeld over Werkhoven, Bunnik en Vechten, Amelisweerd, Odijk en vlakbij Utrecht in de Grote en Kleine Koppel en Maarschalkerweerd.¹⁹[3]

Begin oktober werd duidelijk dat veel dorpen grote last ondervonden van de soldaten. De schout van Houten meldde dat daar en in Schalkwijk 250 mannen en 350 paarden waren aangekomen. Het waren de Franse ruiters van de Uhlans Britannique, één van de eerdergenoemde emigranten-corpsen in Engelse dienst. Na één dag was het al raak geweest. In de herberg van Cornelis

Hogerkamp wilden twee Ulanen hun drank niet betalen. Ze trokken hun degen en reden weg met het nodige rumoer. De Staten schreven aan de kolonel van de eenheid dat dit soort gedrag niet getolereerd werd. Voor de zekerheid kregen de schouten op het platteland een instructie hoe ze precies moesten omgaan met al die vreemde soldaten. De schouten dienden zoveel mogelijk in hun gerecht te blijven of anders een substituut-schout te benoemen om de inkwartiering te verzorgen. Ook moesten ze tweemaal per week inventariseren of de regimenten hun hooi, haver en brood haalden in de magazijnen die daarvoor waren opgericht in Utrecht en Rhenen. Bij elke onrechtmatigheid moest dit gerapporteerd worden aan de respectievelijke commandanten, en als die daar niets tegen deden, aan de Staten.²⁰

De verhalen over de misdragingen drongen inmiddels in alle lagen van de bevolking door. In het Utrechtse stadsbestuur werd besloten om de hogere burgerij en gezinnen met ongehuwde vrouwen te ontzien bij de inkwartiering, tenminste als ze daarvoor een (niet nader genoemde) 'ruime recognitie aan de stad' zouden betalen. Maar niet iedereen was zo gelukkig. In Maarssen hoopte pastoor Berendsen onder de inkwartiering uit te komen, maar het gerecht deelde hem gewoon in op de lijst. En in Odijk moest dominee Pfannebekker eraan geloven. Op 3 december klaagde hij dat hij eerst een officier in huis had gekregen en nu nog een soldaat met zijn vrouw. Vooral dat laatste was voor de jonge dominee een grote belasting en hij verzocht hiervan verlost te worden, maar de jonge dominee kreeg geen gehoor bij de Staten.²¹

In de loop van november groeide het aantal mannen in de hospitalen in Wijk bij Duurstede, Amerongen en Rhenen. Dorpsbewoners kregen te maken met meer inkwartieringen. De schout van Amerongen moest een extra schuur inruimen. De bestuurders van Rhenen schreven dat de stad uitpuild van de Engelse zieken en gewonden. De eigen burgers ontvluchtten de stad en ook de bestuurders dachten erover de benen te nemen. De Engelsen vroegen weer om magazijnen aan te leggen voor meel, haver, hooi, graan enzovoort, maar daarvoor was in de stad geen enkel gebouw of schuur meer te vinden! De Utrechtse regenten begonnen zelf voedsel in te slaan voor de eigen burgers. Er moesten opslagplaatsen komen met rijst, gort en andere droge waren, en er moesten voldoende aardappels worden ingekocht. Diezelfde behoefte tekende zich af in de dorpen. In Leusden en Asschat was het gebrek aan voedsel voor vee en mensen extra nijpend. Daar waren niet alleen de Huzaren van York ingekwartierd, maar ook vele gezinnen van de Gelderse kant van de Grebbeliniedijk. Die hadden hun huizen moeten verlaten vanwege de inundaties. Sommige geëvacueerde boeren hadden hun vee meegenomen, waardoor de voorraad veevoer ook hard slonk.²²

De klachten over de vreemde soldaten namen hand over hand toe. De troepen waren vaak zo afgelegd ingekwartierd dat ze niet goed bevoorrad konden worden door de Engelse kwartiermeesters. Aan Herman Tollius, verantwoordelijk voor de contacten met het Britse leger, werd geschreven 'de troepen voortaan om de provincie te dirigeren, want alle steden en districten zijn door corpsen van de armee van de staat, als bagage, artillerietrein en hospitalen, als ook de Engelse en Hessische troepen, meer dan de uitgestrektheid toelaat, vervuld en er arriveren er elke dag meer'.²³

Maar het mocht allemaal niet baten. Bij Amersfoort werd een aannemer van het werk aan de linie door huzaren van York overvallen. Het geld dat hij bij zich droeg om de arbeiders te betalen, werd gestolen. In Baarn, Soest en Soestdijk eisten de huzaren van Salm-Kyrburg in drie dagen hooi, haver en brood tot een bedrag van 1.400 gulden. De schout en het gerecht hadden nog maar een voorraad voor drie dagen en verzochten assistentie van de heer Scherrenberg, die in de provincie belast was met de bevoorrading van de Engelsen. In Schalkwijk brandde het huis van dijkmeester De Ridder af. Het diende als wachthuis voor de Franse Ulanen in Engelse dienst. Zij eisten

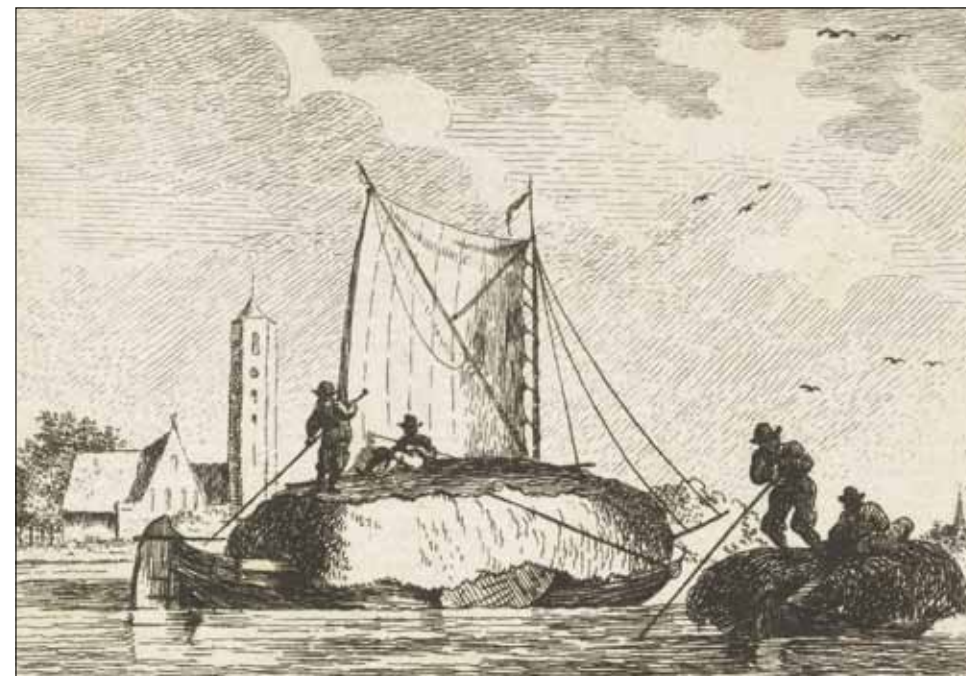
van De Ridder nu een ander wachthuis. Het huis van Jan Willem Terweij in Honswijk werd geplunderd en vernield door soldaten die in Vianen gelegerd waren. Soms konden de Staten enig soelaas bieden: een groepje betrouwbare (vaak Staatse) militairen om de orde te handhaven. Elst, Isselt, Renswoude, Hagestein, Neerlangbroek, Houten, Honswijk en Doorn kregen allemaal ondersteuning. Ook Mijdrecht diende een verzoek in, maar dat was tevergeefs.²⁴

Omdat de problemen de pan uit rezen, vertrok generaal Bentinck naar Arnhem om met de hertog van York te overleggen over de inkwartiering in de provincie Utrecht en de misdaden die door de Engelsen werden gepleegd. De Britse bevelhebber kon alleen beamen dat er problemen waren en beloven dat hij de verantwoordelijke commandanten zou aanspreken. Maar dat had hij al vaker beloofd. Sinds het begin van de oorlog had hij zijn officieren tot de orde geroepen met betrekking tot de slechte discipline van zijn soldaten. Maar veel had dat niet geholpen. Na de audiëntie van anderhalf uur vertrok generaal Bentinck weer naar Utrecht, met alleen de hoop dat de situatie zou verbeteren. In zijn rapport aan de Staten van Utrecht schreef hij dat de inwoners van de provincie 'zoo uitgeroofd en mishandeld en vervolgens zo verbittert wierden, dat zij zig liever aan de Franschen overgaven dan door hunne eige geallieerdens op ze eene wijze behandeld te worden'.²⁵

En of er al niet genoeg regimenten waren in de provincie: op 10 november kwam er nog één bij. De Utrechtse regenten hadden al een verzoek gehad of in hun stad een regiment De Bethizy opgericht mocht worden, maar ze verwachtten teveel problemen. Daarom werd aan Montfoort gevraagd of het nieuwe regiment van Franse emigrés daar kon verblijven. De regenten van de meest westelijke stad van het toenmalige gewest vonden dat goed. En zo arriveerde op 21 november in Montfoort graaf de Bethizy, tezamen met zijn 100 soldaten en 60 (!) officieren. Hun komst werd voorafgegaan door een brief van generaal Woodfort, die verantwoordelijk was voor de Fransen in Britse dienst. Hij gaf hoog op van de Franse eenheden, waarvan de officieren allemaal van adel waren en opgeleid op de belangrijkste militaire academies van Frankrijk. De discipline was volgens hem uitstekend en iedere misstap zou zwaar bestraft worden door de commandant. En het moet gezegd: toen het regiment De Bethizy in januari vertrok uit Montfoort was er geen onvertogen woord gevallen over de manschappen of het grote officierskorps. De graaf zelf kreeg een verklaring mee van het stadsbestuur over het voorbeeldige verblijf; dit was uitzonderlijk.²⁶

Tabel 2 - Aantal ingekwartierde mannen en paarden Britse, Hessische en Staatse regimenten in enkele dorpen in november-december 1794²⁷

Plaats	Inwoners	Regiment	Mannen	Paarden
Bunnik en Vechten	598	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessische	236	344
Werkhoven	389	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessische cavalerie	349	362
Zeist	1.256	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessische cavalerie	241	340
Baarn	313	Huzaren van Salm-Kyrberg	74	72
Eemnes binnendijks	335	Huzaren van Salm-Kyrberg	78	76
Eemnes buitendijks	869	Huzaren van Salm-Kyrberg	75	78
De Vuursche	175	Huzaren van Salm-Kyrberg	99	88
Isselt	120	Huzaren van Salm-Kyrberg	45	42

4 Hooischuiten (prent, Jan Izaak van Mansveld, 1791, Rijkmuseum)

De vele regimenten in Utrecht, de loodsers, de vestingwerken: alles vereiste grote transporten. Per schip of per wagen werden hout, hooi, graan, brood en kanonnen vervoerd. Maar zoals bij alles in deze oorlog waren daarbij talloze hobbels. De correspondentie tussen de Staten en de Engelse commissarissen voor inkwartiering en bevoorrading Brook-Watson, Fox en May stond vol discussies over verplaatste compagnieën en het vervoer van goederen, voedsel en gewonden.

Eén van de coördinatoren in het veld was Pieter Straatman, een deurwaarder uit Utrecht. In opdracht van de Staten van Utrecht regelde hij het transport naar het oosten. Daar verdedigden de Engelsen eerst Nijmegen en vervolgens Arnhem. Hij reisde daarvoor niet alleen de hele provincie af, maar ook verder naar het oosten. Straatman had de vrije hand om schepen te werven om de Lek en Rijn op te varen. Hij had ook behoefte aan paarden om de schepen met lijnen stroomopwaarts te trekken, want met oostenwind konden de schepen niet zeilen. Maar de werving van schepen, wagens, paarden en voerlieden zat niet mee. Schepen die door Straatman geworven werden in Amsterdam, konden bijvoorbeeld niet leeg voorbij Vreeswijk komen, omdat ze werden gedwongen te varen voor andere militaire transporten. Ook de eigen bureaucratie zat soms tegen: op 17 oktober bleken er vijftien schepen met ammunitie stil te liggen bij Vreeswijk, omdat het onduidelijk was of er tol betaald moest worden.²⁸[4]

Het vervoer over de weg gaf eveneens problemen. Er bestond al jaren een reglement waarmee commandanten een wagen, twee paarden en een voerman konden huren in de dorpen voor vier of vijf gulden per dag. Dat kon een lucratieve inkomstenbron zijn. Maar met de grote behoefte aan wagens en de moeizame coördinatie tussen Staten, schouten en de commandanten in de dorpen, stond de vergoeding soms niet in verhouding tot de last die het veroorzaakte. Vele wagens en paarden werden gehuurd voor de militaire transporten. Soms was het zo erg dat de

5 Voorbeeld van een batterij aan een rivier (ingekleurde prent, anoniem, 1787, Rijksmuseum, RP-P-OB-85.890)

boeren voor hun eigen werk geen paarden meer hadden. In de dorpen waar de artillerietrein lag, weigerden de dorpingen op den duur nog te rijden. De verplichte rijbeurten naar de werken aan de Grebbelinie vanuit Amersfoort en Hoogland werden steeds meer tegengewerkt. Maar juist aan de Grebbelinie waren wagens hoognodig. Daar was de onderwaterzetting gelukt: al het land buiten de linie, aan de Gelderse kant, stond onder water. Alles was klaar om de volgende stap te nemen in de verdediging, namelijk de aanvoer van kanonnen en munitie. Luitenant-kolonel Paravicini di Capelle, verantwoordelijk voor de artillerie aan de Grebbe, had daarom grote behoefte aan wagens. Hij vroeg de Staten alle kanonnen, affuiten (onderstellen), gereedschappen en andere voorzieningen die zich in de provincie bevonden, zo snel mogelijk naar de linie te vervoeren. Al het zogenaamde batterijhout dat in de linie was begraven, moest worden opgegraven zodat de bouw van de noodzakelijke kanon- en mortierbeddingen kon beginnen. Verder moest de provinciaal magazijnmeester naar Delft om daar alle beschikbare kogels te verkrijgen tot het kaliber 24-ponders. Zo waren niet alleen Straatman en Scherrenberg op zoek naar wagens en paarden in de provincie, maar ook de officieren aan de Grebbelinie.²⁹

Op 8 november werd de verdediging van de provincie verder uitgebreid. Kapitein-ingenieur Sluiterman had het bevel om de Utrechtse oever van de Lek in staat van verdediging brengen. Daar moesten zogenaamde batterijen geplaatst worden, versterkte aarden platforms met kanonnen. Drie batterijen moesten de veerponten over de Lek dekken: ten westen van Wijk bij Duurstede, en tegenover Beusichem en Culemborg. In totaal moesten er aan de Lek zeven batterijen komen. Die bouwactiviteit vroeg om zand en hout, om wagens voor het vervoer, en om arbeiders om de batterijen aan te leggen. Sluiterman ging voortvarend te werk. Al eind november declareerden de aannemers hun eerste facturen.³⁰[5]

Het was inmiddels duidelijk geworden dat voor de verdediging van de provincie en de Republiek meer nodig was dan inundaties en batterijen. Het aantal manschappen dat in het veld gebracht

kon worden, was veel te klein tegenover het groeiend aantal Fransen. Al op 4 augustus had de stadhouder in de Staten Generaal daarom zijn plan gepresenteerd om een Korps Landzaten op te richten. Dat zou bestaan uit jongemannen uit de provincies, die de infanterie en artillerie zouden versterken. Vrijwel alle provincies omhelsden het plan en begonnen met de werving van deze 'landzaten'. Utrecht vroeg nog een nadere toelichting, waardoor het nog tot 3 oktober duurde voordat de Staten van Utrecht het plan voor twee compagnieën landzaten artilleristen publiceerden.

De beloften aan de te werven landzaten waren niet mis:

- Iedere man zou bij intekening vier dukaten ontvangen en als hij zijn tijd tot eind 1795 uitdiende, nog vier. Als gage kreeg de landzaat drie gulden per week.
- Een landzaat zou een uniform van de Staat ontvangen: een blauwe buis met gekleurde kraag en opslagen (manchetten) met daarop het wapen van de provincie Utrecht. Verder een blauw vest en broek, alles van lakense (wollen) stof. Hij kreeg ook een zwarte das en een hoed met een pluim. Alles zou van inlandse stof worden gemaakt, voor zover mogelijk.
- Iedere landzaat zou een ransel krijgen met daarin twee hemden, een paar wollen sokken en twee schoenen. Hij zou worden bewapend met een geweer en een patroentas, waarin hij zijn patronen (kruit en kogels) kon opbergen.
- Als een landzaat gewond raakte of ziek werd, zou hij net als andere militairen op kosten van de Staat worden verpleegd in een militair hospitaal.
- Mocht de landzaat sneuvelen, dan zouden zijn weduwe en/of wezen toch de vier dukaten ontvangen die hem waren beloofd bij het einde van zijn diensttijd.

Op 1 november 1794 werden de luitenants Gabriël Mock en Cornelis Penning beëdigd als kapiteins van de twee compagnieën landzaten. Penning voerde vanaf dat moment het bevel over de Amersfoortse eerste compagnie landzaten. Mock werd in de stad Utrecht kapitein van de tweede compagnie. De kapiteins ontvingen alvast 500 gulden als voorschot op hun gage en op de aanzienlijke onkosten die ze moesten maken voor hun compagnieën. Er moesten hemden worden gekocht, schoenen, lakens en kousen. Naar militaire gewoonte betaalden de officieren dat zelf en declareerden ze de kosten later bij de Staten van Utrecht.³¹

De Staten van Utrecht ontvingen in deze maanden veel meer declaraties. Zo waren er de verzoeken van ingenieur Sluiterman en zijn aannemer Blokland om 50.900 gulden betaald te krijgen voor de batterijen aan de Lek. Dat geld hadden de Staten niet. De kas raakte langzaam leeg na alle leveranties aan de Engelsen en de vergoedingen voor wagenritten en nieuwe loodsen. Daarom vroegen de Staten aan de Raad van State (verantwoordelijk voor de defensie-uitgaven) wat ze moesten doen. Ze konden immers maar een paar duizend gulden betalen. De Raad van State adviseerde om 2.900 gulden te betalen en de overige kosten te declareren aan haar. Zo konden de lasten verdeeld worden over de andere provincies. De Staten van Utrecht besloten daarop slechts 2.000 gulden te betalen aan Sluiterman en de declaratie van de aannemer Blokland aan te houden.³²

Het aantal rekeningen dat aan de Staten werd gericht groeide gestaag. Aannemers, houthandelaren, transporteurs, ijzerhandelaren en timmerlieden sponnen al maanden garen bij de oorlog. Met de komst van het hospitaal in Rhenen in augustus was een enorme bouwactiviteit in alle steden begonnen. In Utrecht, Amersfoort, Montfoort en Wijk bij Duurstede werden houten loodsen gebouwd voor de ingekwartierde regimenten en zieken. Ook verrezen er stallen voor de honderden paarden. En aan de Lek werkten niet alleen Blokland, maar ook andere aannemers aan de nieuwe batterijen.

Tabel 3. Declaraties voor bouwactiviteiten in de provincie Utrecht, voor zover bekend³³

Plaats	Bouwactiviteit	Totaalbedrag
Utrecht	Twee loodsen op het Vredenburg, bedden, wachthuis aan de Nieuwe Baan	4.000
Amersfoort	Loodsen en stallen	4.054
Wijk bij Duurstede	Loodsen, bedden en stallen voor het Hessisch hospitaal	13.653
Rhenen	Loodsen en bedden voor het Britse hospitaal in de stad en aan de Grebbe	29.319
Langs de Lek	Batterijen voor het geschut, op 7 verschillende plaatsen	71.225

Zo was de oorlog inmiddels een dagelijkse realiteit geworden voor de Utrechtse bevolking. De duizenden mannen en paarden die onderdak hadden gekregen in de provincie vormden een forse uitdaging voor de bestuurders. Vooral de aanvoer van voedsel voor mensen en paarden werd een flink probleem. Wagens en paarden werden her en der gevorderd en gehuurd, en de boeren in de overbevolkte dorpen begonnen te morren. De Grebbelinie en de Hollandse Waterlinie waren in stelling: het water kon op de gewenste hoogte worden gebracht, maar daardoor waren hele dorpen onbereikbaar geworden. Boeren zochten met hun vee hun heil in de droge delen van de provincie, wat diverse kleine dorpen alleen maar verder belastte. Het Korps Landzaten, waarop de stadhouder zijn hoop had gevestigd, leek ook niet al te veelbelovend: de beoogde driehonderd mannen als assistentie voor de Staatse artillerie waren bij lange na niet gehaald. Zou het dan lukken met de nieuw te bouwen verdedigingswerken? Als het aan de aannemers lag wel: zij zetten honderden arbeiders in om alles in korte tijd op te leveren. Met de winter voor de deur en de Fransen onder de grote rivieren bereidde Utrecht zich voor op wat nog komen zou.

December 1794: wagens en onrust

Tot 27 december 1794 bleef het aan het oorlogsfront in het zuiden vrij rustig. De Fransen leken besloten te hebben de winter onder de rivieren door te brengen. Nu en dan staken kleine eenheden de Maas over en waren er wat schermutselingen aan de noordelijke oever. In de nacht van 10 op 11 december probeerden de Fransen een aanval op verschillende plaatsen langs de Maas, maar die werd afgeslagen. Verder hielden de Fransen zich rustig. Dat gold ook voor de Engelsen. De hertog van York keerde terug naar Londen. Hij schreef bij de overdracht van zijn opperbevel aan de Hannoveriaanse generaal Von Walmoden dat hij er van overtuigd was dat hij zijn troepen veilig achterliet omdat de Fransen de rivieren niet zouden kunnen oversteken.

In de loop van december kregen de Fransen er echter een belangrijke bondgenoot bij: de vorst. Op 16 december, toen de Franse opperbevelhebber generaal Pichegru na een kort ziekteverblijf in Brussel weer terugkeerde in 's-Hertogenbosch, begon een lange vorstperiode. Op 19 december moesten de Hollandse officieren het werk aan de batterijen aan de Lek en aan de Grebbe staken vanwege de dalende temperatuur. De Maas was al snel dichtgevroren en op de Waal, Rijn en Lek dreven ijsschotsen. Het verhaal over de Fransen die de Republiek binnenliepen over het ijs, begon zich hier te ontwikkelen. Maar zo eenvoudig was het niet. In de Betuwe dreigden bijvoorbeeld in november en december al enkele eenheden van de Fransen over de bevroren inundaties op te trekken. Maar prins Frederik, de tweede zoon van de stadhouder, liet daar de sluisen openen, zodat het water ging stromen en het ijs te zwak werd. Er werden 1.200 arbeiders ingezet om het ijs open te hakken. Zo deed men er alles aan om de doorgang over het ijs

6 Fransen trekken over het ijs de Bommelerwaard binnen, 27 december 1794 (tekening, anoniem. Rijksmuseum)

te dwarsbomen. Maar uiteindelijk bevroren de uitgestrekte inundaties en de grote rivieren toch. Op 27 december waagden de Fransen de sprong: ze staken op verschillende plaatsen de Maas over en veroverden al snel de Bommelerwaard. Op 28 december werd Zaltbommel bezet. Diezelfde dag schreef een Britse officier in zijn dagboek: 'Waar is nu die veiligheid waar de Hollanders zo over opscheppen, met hun inundaties? Zie de hand van de Almachtige, die nu de snelle stroom stillegt: een egale, stevige doorgang wordt gemaakt over de golven en geen menselijke kracht of wijsheid kan dat voorkomen. Zelfs hun belangrijkste verdedigingsmiddel wordt zo ondergeschikt aan de wil van de vijand.'³⁴[6]

Met de groeiende Franse dreiging vanuit het zuiden verplaatsten de Engelsen hun zieken en gewonden verder naar het noorden. Het Hessisch hospitaal in Wijk moest zich vanaf 16 december gereed houden om te vertrekken. Daar waren wel 160 wagens voor nodig. Uiteindelijk werden het er nog meer. Een stoet van 184 wagens met gewonde en zieke Hessen trok vanuit Wijk bij Duurstede en Amerongen via Amersfoort naar Kampen. Ook de gewonde Franse soldaten van het regiment Rohan in Engelse dienst, die voor de Utrechtse Tolsteegbrug lagen, werden verplaatst. Op twaalf karren werden ze vervoerd naar Amersfoort. Daar was net weer plaats gekomen in de gasthuizen omdat de zieken van het regiment van Damas naar Hoevelaken verplaatst waren. Ook het Britse hospitaal uit Vianen kwam naar Amersfoort. Op 30 december 1794 werden daar honderden zieke en gewonde militairen ondergebracht in drie kerken, de enige gebouwen die in de overvolle stad nog beschikbaar waren. De overledenen werden begraven op het exercitieveld.³⁵

7 Legertransport (tekening, Dirk Langendijk, 1782, Rijksmuseum)

Het grote Engelse hospitaal van Rhenen kwam op 2 januari 1795 aan in Zwolle met 1.800 zieken en gewonden. Er waren 250 mannen in Rhenen achtergebleven omdat zij niet vervoerd konden worden. Dit lijken grote aantallen, maar vergeleken met het totale aantal Engelsen dat daar vanaf augustus verpleegd was, valt het mee, ook als men het aantal overledenen in ogenschouw neemt. In de maanden dat het hospitaal in het Koningshuis was gevestigd, waren daar dertig tot veertig soldaten per dag gestorven. In de vele massagraven van 3 tot 5 meter in het vierkant lagen bij vertrek van de Engelsen misschien wel vierduizend kisten opgestapeld tot 60 centimeter onder het maaiveld. Het was, om met een Engelse officier die het hospitaal bezocht te spreken, 'een perfect Golgotha'.³⁶

Het vertrek van de hospitalen maakte ruimte vrij voor nieuwe militairen. Opnieuw groeide het aantal Engelse, Hessische en Hannoveriaanse soldaten in de provincie. Amersfoort kreeg even lucht omdat enkele honderden huzaren van York naar Overijssel vertrokken, maar daarvoor in de plaats moest de stad bijna 1.200 ruiters, met hun paarden, van Rohan en Damas herbergen. Op 27 december meldden de bestuurders van Amersfoort dat er tweeduizend soldaten en twaalfhonderd paarden in de stad verbleven. Men smeekte de Britten bijna het hierbij te laten.³⁷

De lasten van inkwartiering waren al maanden het zwaarst in de oostelijke helft van het gewest. In het westen verhinderden de inundaties dat daar grote eenheden zouden neerstrijken. Sommige dorpen waren daar alleen nog maar per boot bereikbaar. Juist in de decemberweken van 1794 besloten de Engelsen dat zij zich bij een verdere doortocht van de Fransen zouden terugtrekken naar het oosten, naar de IJssel. Dit besluit impliceerde wellicht ook dat veruit de meeste eenheden zich in het oosten van de provincie ophielden.

8 Landzaat (ingekleurde prent bij een liedje, 1794, Rijksmuseum)

Toch werd de westelijk helft van het gewest ook wel degelijk zwaar belast. In november waren bijvoorbeeld de paarden van de Hollandse artillerietrein herverdeeld en hadden Zuilen, Maarssen, Maarssenveen, Breukelen, Tienhoven en Westbroek inkwartiering gekregen. In totaal werden in die dorpen duizend paarden en hun verzorgers ondergebracht. De Staten ontvingen ook het verzoek om achthonderd ruiters te plaatsen in Bunnik, Driebergen, Zeist, Odijk, Westbroek, Schonauwen, de Bilt, Doorn, Houten en Jutphaas. Maar omdat die dorpen al overvol waren met Hollandse bagage en de artillerietrein, werden eindelijk Vleuten, De Meern en Harmelen belast met deze Engelse dragonders.³⁸[7]

De logistieke problemen bleven hetzelfde als in de voorgaande maanden. Voor het vervoer van zieken en gewonden, van voedsel naar Gelderland en de regimenten in de dorpen, waren steeds meer wagens en paarden nodig. Een bijkomend probleem was dat de Engelsen vaak hun beloften niet nakwamen. Zo werden wagens die gehuurd waren om naar Wageningen te rijden, gedwongen door te rijden naar het oosten, soms naar Deventer of nog verder. Omdat Engelse voerlieden paarden mishandelden, weigerden bewoners van Schalkwijk nog paarden te leveren.

Voor de bevoorrading van de Engelsen in Arnhem had Pieter Straatman vanaf 21 december driehonderd extra wagens nodig. Ook commissaris generaal Six, verantwoordelijk voor de bevoorrading van de Staatse troepen, vorderde nu wagens in Utrecht. De voorraden lagen in schepen die vanwege het ijs niet verder konden varen. De wagens werden weer gezocht in de dorpen, maar Jutphaas, Honswijk en 't Waal weigerden mee te werken. Daarom besloten de Staten van Utrecht om Straatman voortaan op pad te sturen met Staatse soldaten: als de wagens niet goedschiks werden verhuurd, dan maar kwaadschiks. Er werd zelfs een schema voor de wagens gemaakt. Zo werden in Amerongen vanaf 29 december twee maal daags twintig wagens verwacht, op andere plaatsen zelfs vier keer per dag.³⁹

Half december kwam het geschut eindelijk aan op de Grebbelinie, maar het werk aan de schansen en dijken verliep traag. Dit was mede het gevolg van het ontbreken van wagens en arbeiders. Generaal Van de Graaff bezocht in december weer de Grebbelinie en hij klaagde dat bijna alle verzoeken aan de Staten aan dovemansoren gericht leken: wagens werden door het hele land gebruikt, behalve aan de linie. Een nieuw probleem was dat de arbeiders zo bang waren voor de naderende Fransen dat ze bij de kleinste mogelijkheid wegvluchtten. De vierhonderd soldaten en vijftig tot zestig ruiters die aan de linie geplaatst waren om de inundatie, sluisen en batterijen te bewaken, werden nu ook ingezet om te voorkomen dat de arbeiders er vandoor gingen.^[8]

Voor de Utrechtse landzaten van de kapiteins Mock en Penning bleef echte oorlogsactiviteit uit. In Brabant werd nog gevochten door de Engelsen en Hessen, maar zoals afgesproken mochten de Utrechtse landzaten niet buiten de eigen provinciegrens ingezet worden. Ze waren daarom vooral druk met exercities. Op 28 december 1794 werden de Utrechtse landzaten dan toch voor het eerst ingezet. Na de verovering van de Bommelerwaard besloot men de artillerie aan de Lek te versterken. Kapitein Mock werd met enkele officieren van de rijdende artillerie, tien kanonnières en veertig landzaten naar Vreeswijk gestuurd, maar ook nu kregen de landzaten geen gevechtservaring want er verschenen geen Fransen en er werd geen schot gelost.⁴⁰

Aan het einde van december zag de situatie er dus slecht uit, met de Fransen aan de Waal en daarmee nog maar enkele tientallen kilometers van de Lek verwijderd. Utrecht lag nu vrijwel aan de frontlinie. De hospitalen van Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amerongen werden dan wel verplaatst, maar er kwamen talloze nieuwe soldaten uit het zuiden voor in de plaats. In de dorpen huisden duizenden militairen met hun paarden en wagens, vooral in het oosten want het westen stond deels onder water. Vluchtelingen uit Brabant en de Bommelerwaard zochten met alles wat ze hadden kunnen vervoeren een goed heenkomen in Utrecht of zochten vervoer naar Holland. Dat was natuurlijk niet te vinden omdat alle wagens werden gebruikt voor militaire transporten. Alle schepen waren beladen met munitie en graan, of lagen vastgevroren in de rivieren. Zo ging men het nieuwe jaar in: 1795. De Utrechtse tijdgenoot Hendrik Keetell schreef in zijn dagboek: 'De gewone Nieuwjaarswensen waren bij alle weldenkenden vergezeld met aandoeningen en verzuchtingen; maar bij de Franschgezinden, die uit de komst der Fransen alle heyl en zegen verwachtten, was de eenigste wensch, dat die komst toch spoedig zoude naderen.'⁴¹

Januari 1795: chaos

De Engelse bevelhebber Von Walmoden ondernam eind december en begin januari enkele acties om de opmars van de Fransen naar de Lek te keren. Datzelfde deden de Staatse troepen in het westen. Maar behalve op 5 januari 1795 met een succesvolle actie van de Ulanen bij Geldermalsen, was het tevergeefs. Enkele dagen lang werden de Fransen wat teruggedrongen in de Betuwe, onder andere rond de Linge, maar de uitgedunde en uitgeputte Engelse regimenten waren bij veel schermutselingen geen partij voor de veel talrijkere Fransen. Volgens een officier was inmiddels van alle Engelse regimenten in de omgeving van Utrecht de helft van de mannen gewond of ziek. Op 6 januari besloot Van Walmoden zijn Engels-Hessisch-Hannoveriaanse troepen ten noorden van de Lek en de Rijn samen te trekken. Het hoofdkwartier werd verplaatst naar de Utrechtse Heuvelrug, voornamelijk in Amerongen, deels ook in Doorn en Driebergen. De terugtocht van de Engelsen en de regimenten in hun dienst trok weer een grotere wissel op de bevolking. Dat zat al besloten in de woorden die Von Walmoden koos voor zijn orders: 'Voor de fourage kunnen kwitanties gegeven worden en men moet daarvan zoveel meenemen als men maar laden kan. Dit is ook ter overweging van het vee, dat men voor het bestaan der troepen nodig heeft' Het was in de praktijk een vrijbrief voor de Engelse eenheden om te roven en plunderen dat het een lieve lust was.⁴²

Die dag arriveerden ook de kanonnen aan de Lek. In totaal 33 stuks zwaar geschut werden opgesteld op zeven verschillende plaatsen. Maar de opmars van de Fransen werd er niet door gestuit. Nadat op 6 januari Tiel was gevallen, werd op 7 januari krijgsraad gehouden in Utrecht. De stadhouder, zijn zoons en andere Hollandse generaals, en de generaals van de Engelsen, Hessen, Hannoverianen en Oostenrijkers verzamelden zich in het Duitse Huis en bespraken de situatie. De stadhouder en zijn zoons wilden dat de Engelsen alles zouden proberen om een Franse doortocht over de Rijn en Lek te voorkomen, maar Von Walmoden dacht daar anders over. Hij besloot om bij een nieuwe vorstperiode zijn troepen terug te trekken achter de IJssel.

Vooralsnog werden alle legers op de noordoever van de Rijn en Lek verzameld, met als doel de weg naar Utrecht veilig te stellen. Alle magazijnen werden verplaatst naar de stad Utrecht: het hooi kwam bij het Hollands hooimagazijn aan de Nieuwe Baan, het haver in de Mariakerk, het brood en het andere voedsel in de muziekzaal, de sterke drank in de stadskelder en de dekens in de gildekamers boven de Waag.⁴³

De magazijnen binnen de stad zorgden voor nog grotere aantallen wagens de stad in en uit. Iedere dag reden lange stoeten van dertig, veertig, soms wel vijftig boerenkarren door de stadspoorten. Tientallen wagens met graan reden over de moeilijk begaanbare wegen van Amsterdam naar Utrecht. Straatman coördineerde niets meer, de Engelsen vorderden op eigen houtje wagens in de hele provincie. Een verzoek voor tweehonderd tot driehonderd wagens werd gezonden aan de baronie van IJsselstein. Maar de inwoners konden er niet meer dan zeventig sturen. Uit Jutphaas, Heemstede, Honswijk en Tull en 't Waal konden er nog 49 gehaald worden. De ontbrekende wagens moesten uit Lopik, Willige Langerak, Papendorp, Oude Rijn, Heikop en Haarzuilens komen. Als de dorpelingen weigerden, dan zouden de eigen, Staatse regimenten van Meckelenburg en Plettenburg dwang gebruiken. In Amersfoort werden honderd wagens gevorderd voor het vervoer van 1.200 zieken en van het voedsel van de Engelsen naar het oosten. Zoveel wagens waren in heel Eemland niet meer te vinden. Daarom deed men een beroep op de Hollandse dorpen Hilversum, Laren en Blaricum.⁴⁴

De bevolking had het in deze dagen zwaar, maar het kon nog erger. De situatie van de voorgaande maanden, met diefstallen en plunderingen, was nog niets vergeleken met wat nog komen zou. Want na het besluit van Von Walmoden om aan de Lek een laatste poging te doen om de Fransen te stoppen, zochten duizenden Engelse en Hessische militairen uit de Betuwe en Nijmegen bescherming tegen de winterkou in de Utrechtse steden en dorpen.

In en rond de stad Utrecht werden vele honderden extra militairen ondergebracht. De stadscommissie van inkwartiering draaide het besluit terug om de hogere standen en vrouwenhuishoudens te ontzien. Voortaan moesten in elk huis één of twee soldaten worden ondergebracht, ongeacht het aantal bewoners. De Catharinakerk, het ammunitiehuis, het kantoor der publieke verkopeningen, de muziekzaal: alles werd ingericht als onderkomen voor de regimenten. De gewonden die nog steeds in grote getale werden aangevoerd, werden ondergebracht in de uitpuilende gasthuizen, zowel binnen als buiten de stad. De gasthuizen zelf verplaatsten hun ouderen en zieken naar de kerken, of naar elkaars zolders. In Amersfoort, waar op iedere drie inwoners nu één buitenlandse militair was, werden drie kerken ingericht als hospitaal, waaronder de grote Sint Joriskerk.⁴⁵ [9]

Opnieuw werden het oosten en zuidoosten onevenredig zwaar getroffen. In Woudenberg verbleven inmiddels zeshonderd militairen en hun bagage: Hollandse infanterie, Engelse pioniers, Franse huzaren, kanonnières en hun officieren. Er zouden ook nog vierhonderd gewonden bij komen. Het gevaar voor besmettelijke ziektes was groot en de stank was enorm. Werkhoven, Odijk, Neerlangbroek, Overlangbroek, Cothen, Schalkwijk, Vreeswijk, Bunnik, Zeist en De Bilt waren afgeladen met buitenlandse militairen. In Wijk bij Duurstede kregen de burgers soms wel vijftig, dertig of veertig man in huis. Op het omringende platteland verbleven drie regimenten Engelsen, wat per boerderij vijftig à zestig man betekende. In vele huizen stonden zelfs paarden. 'Veele lieden verlaaten hunne huijzen', schreef secretaris Van Schaik uit Wijk bij Duurstede, 'en zoeken redding door de vlugt. Ieder vreest en stort traanen.' Op 13 januari verzochten de Wijkse bestuurders om een lading kaarsen die dan nog 's avonds onder de militairen verdeeld kon worden. Als die niet kwam, vreesde het bestuur een muiterij onder het garnizoen van zesduizend man. Verder vroeg men om wagens met hout omdat daaraan een groot

9 Engelse en Hessische regimenten trekken zich terug over een rivier (tekening, Dirk Langendijk, 1794, Rijksmuseum)

gebrek was. De Engelsen sloopten schuren en hekken en stookten alles op. Ook de misdaden van de vreemde soldaten werden groter. Het huis van Hendrik van der Schouw, bij de Loerikse Molen te Houten, werd door een korps Ulanen geplunderd. Zij schoten Hendrik een kogel in de buik, waaraan hij 's nachts om 12 uur overleed. Zijn zoon Nicolaas raakte gewond door een kogel naast zijn oog en zijn dochter werd gedwongen om meer geld en goud te geven. Ze ontblootten daarbij haar borsten en dreigden die af te snijden. Maar dit soort dingen gebeurde nu niet meer ongestraft. Een Ulaan die een man op de Gansstraat in Utrecht verwondde, werd onmiddellijk door vier burgers gedood. Er was geen orde meer onder de soldaten, maar ook onder de burgers was de orde zoek.⁴⁶

Terugtocht en capitulatie

In de nacht van 14 januari 1795 daalde het kwik opnieuw onder de -10 graden. De rivieren bevroren weer en de weg naar het noorden lag open voor de Fransen. Diezelfde nacht gaf generaal Von Walmoden bevel om terug te trekken achter de IJssel. Alle linies aan de Rijn en Lek moesten verlaten worden. De troepen die zich langs de rivier bevonden, moesten zich verzamelen op de Utrechtse Heuvelrug. Vandaar zouden ze via Amersfoort en Scherpenzeel in drie dagen naar Hattem, Deventer, Zutphen en Lochem marcheren. De orders leken duidelijk, maar de praktische uitwerking was desastreuus. Waarschijnlijk was de marsorder op het Engelse hoofdkwartier al voorbereid rond 12 januari, want er was geen rekening gehouden met de verplaatsingen van troepen in de laatste paar dagen. Zo verbleven er Engelsen in dorpen die bedoeld waren voor Hessen, maar golden de marsorders vanuit die plaats wel alleen voor de Hessen die daar volgens de papieren moesten zijn.

Tabel 4 - Marsorders van Engelse en Hessische regimenten vanuit de provincie Utrecht, dd. 14 januari 1795⁴⁷

1e colonne	2e colonne	3e colonne	4e colonne
Eenheden			
Cavaleriebrigade	15 bataljons en 6 eskadrons	Hessische korpsen	17 bataljons en 2 eskadrons
Generaal			
Dundas	Dundas	Von Dalwig	Abercromby
Liggend tussen			
Wijk bij Duurstede en veer Culemborg	Wijk bij Duurstede en veer Culemborg	Wijk bij Duurstede en Amerongen	Amerongen en Rhenen
Verzamelen in			
Driebergen	Doorn	Leersum	Amerongen en Elst
Richting			
Amersfoort	Amersfoort	Scherpenzeel	Scherpenzeel
Nijkerk	Hoevelaken	Barneveld	De Glindhorst
Leuvenum	Voorthuizen	Kootwijk	Lunteren
Hattem	Garderen	Beekbergen	Otterlo
	Hattem	Zutphen	Loenen Zutphen en Lochem

De grote verzameling van regimenten op de Heuvelrug en hun vertrek vond plaats bij het invallen van de duisternis. In de vallende sneeuw, over gladde wegen, gehinderd door tientallen karren met bagage en gewonden, begaven de regimenten zich op weg. Een ooggetuige uit Zeist schatte de langstreckende stoet op 15 à 16.000 personen. Het duurde vier uur voor de soldaten voorbij waren. In de dorpen roofden ze alles wat los en vast zat, vooral hout: bomen en struiken, maar ook deuren, hekken, bedden, kozijnen. Langs de wegen maakten de Engelsen vuren om zich aan te warmen en om hun weg bij te lichten. De tocht werd een hel. Sommige eenheden konden geen kant meer op omdat ze op de smalle wegen werden ingesloten door wagencolonnen die niet meer voor- of achteruit konden. Enkele huizen op de kaart werden ten onrechte aangezien voor een dorp, waardoor er een bataljon van honderden soldaten neerstreek om de nacht door te brengen. In de duisternis verdwaalden regimenten, kwamen aan in dorpen die al door andere waren bezet en moesten omkeren of werden hardhandig weggejaagd. De troepen waren moe, hongerig en slecht gekleed tegen het zware winterweer. Soldaten die uitrustten langs de weg, vrozen dood, evenals de vrouwen en kinderen die in hun kielzog meetrokken. Met name de tocht vanaf Amersfoort en Scherpenzeel over de Veluwe, zonder onderdak of voedsel, naar het oosten werd een verschrikking. Uitgescholden en nagejuwd, hongerig en plunderend, vertrok het Engelse, Hessische en Hannoveriaanse coalitieleger met hun gevolg uit de provincie Utrecht.⁴⁸

Op het moment dat Von Walmoden besloot terug te trekken, hadden de Utrechtse bestuurders hun plannen gereed: vanuit de stad vertrok op 15 januari een delegatie naar de Fransen onder de Lek om over de capitulatie van de provincie te onderhandelen. Dat plan lag al drie dagen klaar en was ook al besproken met de Staten Generaal in Den Haag. Wat was het geval? Op 12 januari hadden de Staten van Utrecht over de nieuwe situatie vergaderd. Ze besloten dat als de Engelsen zich zouden terugtrekken, zij met de Fransen zouden gaan onderhandelen over een wapenstilstand of een overgave van de provincie op zo gunstig mogelijke voorwaarden.⁴⁹

10 Oud-patriot Herman Daendels (in Frans generaalsuniform) neemt afscheid van mede-patriot Cornelis Kraijenhoff, te Maarsse, op 19 januari 1795. (olieverf, Adriaan de Lelie, Egbert van Drielst, 1795, Rijksmuseum)

Op 13 januari was het plan voorgelegd aan de Staten Generaal in Den Haag, maar de aanwezigen wilden geen besluit nemen over zo'n verzoek. In plaats daarvan werden twee vertegenwoordigers naar Pichegru gestuurd om te onderhandelen over een wapenstilstand, ten minste voor de tijd dat twee andere diplomaten nog onderhandelden in Parijs. Daar waren al vanaf de eerste oorlogshandelingen de afgevaardigden Brantsen en Repelaar bezig om een diplomatieke oplossing te vinden.

Terwijl de Staten Generaal twee afgevaardigden naar generaal Pichegru stuurden, trokken de Utrechtse Staten hun eigen plan. Ritmeester Bargman werd op 15 januari, na het definitieve vertrek van de Engelsen uit de provincie, te paard met een trompetter vooruitgestuurd om te verkennen waar de Franse generaal zich ophield. Een commissie bestaande uit de heren De Perponcher, Van Lynden en Van Westrenen zou op zijn aanwijzing met de Franse generaal onderhandelen. Ze troffen de Franse generaal Salme in Culemborg en boden hem een wapenstilstand aan, maar die werd geweigerd. Vervolgens werd Salme de capitulatie aangeboden onder enkele voorwaarden. Hij deed echter alleen toezeggingen over de eenvoudige voorwaarden over vrijheid van godsdienst en bescherming van de koophandel. De andere voorwaarden moesten maar besproken worden met de representanten van de Franse revolutionairen. Met de toezegging dat de Fransen geen gevaar zouden vormen voor de burgers, keerde de commissie terug in Utrecht en was de overgave van de provincie een feit. En daarmee capituleerde in feite de hele Republiek.⁵⁰

Op 16 januari trokken de Fransen de stad Utrecht binnen. Op het moment dat de gecommitteerden terugkeerden in Utrecht, hadden ze al Fransen aan deze kant van de Lek gezien. De

bestuurders van Montfoort en Amersfoort moesten nog worden ingelicht over de capitulatie. Die van Amersfoort wilden zelf naar Utrecht reizen om te overleggen, maar door de enorme stoet van duizenden Engelsen op weg naar het noorden konden ze de stad niet uit. De bestuurders van Wijk bij Duurstede en Rhenen waren al ingelicht op de terugreis van de commissie naar Utrecht. De generale staf van Pichegru en Franse afgevaardigden reisden door naar Amsterdam en Den Haag om de Franse bezetting te completeren. Op 18 januari bezetten de eerste Fransen Amersfoort. Diezelfde dag vertrok stadhouder Willem V in een vissersboot van het strand van Scheveningen naar Groot-Brittannië. Hij zou nooit meer terugkeren en overleed in 1806. De Republiek, of tenminste de oude vorm daarvan, hield op te bestaan.^[10]

Tot slot

Zo eindigde de oorlog van 1793 tot 1795 voor de provincie Utrecht. Niet dat de ellende daarmee voorbij was. De coalitietroepen lieten een volledig geruïneerde provincie achter, en de Fransen stelden ook hun eisen. Hooi, voedsel, hemden, jassen, schoenen, koeien: er moest van alles geleverd worden, in enorme hoeveelheden. De Franse soldaten van de divisie Salme werden ingekwartierd in de stad Utrecht en de omgeving van Jutphaas, Maarsse en Maarssenveen. Ook zij stalen eten en kleren, hoewel de Franse generaals een stuk strenger waren dan hun Engelse collega's.

De betaling van de kosten van de oorlog kreeg nog een lange nasleep. De rekeningen lagen weliswaar bij de Staten van Utrecht, maar de wereld was na 16 januari flink veranderd. In eerste instantie werden vanaf nu alleen de leveranties aan de Fransen vergoed. Daarvoor werd een commissie in het leven geroepen, maar die was niet bereid om de oorlogskosten van het oude regime te betalen. De Engelse Kanselarij meldde vanuit het Noord-Duitse Bremen dat declaraties van de dorpschouten tot april 1796 werden geaccepteerd. Sommige schouten vochten tot in Den Haag

11 Vrijheidsboom op de Neude, hernoemd tot het 'Vrijheidsplein', voorjaar 1795 (prent, anoniem, Rijksmuseum)

voor betaling van de leveranties aan de Engelsen, maar dat vroeg een lange adem. Pas op 17 oktober 1796 besloten de nieuwe Bataafse provinciebestuurders dat het comité voor vergoeding van Franse leveranties ook de schade door de Engelse, Hessische, Hannoveriaanse en andere regimenten zou onderzoeken. De declaraties daarvoor waren in de voorgaande periode waarschijnlijk al ingediend, want twee dagen later bleek het totaalbedrag van de oorlog tenminste 273.000 gulden te zijn. Amersfoort had de declaraties voor de Engelse rekvisities te laat ingeleverd en de commissie adviseerde voor die kosten 50.000 gulden te reserveren. De afhandeling duurde nog jaren.⁵¹

In het kielzog van de Franse militairen kwamen de revolutionairen. Daar was het uiteindelijk allemaal om begonnen. In alle steden en dorpen van de provincie werden vrijheidsbomen geplant. Tot in het kleinste dorp werd een begin gemaakt met wat de Bataafse Republiek zou worden. Oude regenten werden afgezet en nieuwe, gekozen vertegenwoordigers namen hun plaats in. In Utrecht zette op 25 januari een nieuw Comité Revolutionair de oude stadsbestuurders af, in Amersfoort op 27 januari. De Staten van Utrecht werden op 28 januari afgedankt en vervangen door de 'provisieel representanten 's lands van Utrecht'. Daarin zaten de steden die al een omwenteling hadden doorgemaakt. Het Oranjegezinde Rhenen volgde na enkele weken, na de nodige druk. Ook in de dorpen werd de revolutie voltrokken, soms snel, soms na langere tijd. Er volgden regionale verkiezingen, waarin de dorpen hun provinciale vertegenwoordigers kozen. Op 30 maart namen die representanten plechtig zitting in de nieuwe provinciale vergadering.^[11]

Als we de balans opmaken van deze oorlog, die op een haar na twee jaar duurde, dan is één van de belangrijkste conclusies dat vooral de laatste maanden van de oorlog het failliet van de Republiek aantoonde. De militaire leiding lag bij de stadhouder en de Raad van State. Maar Willem V was geen militair leider en de Raad van State had het maar te doen met de veel te lage budgetten die door de Staten Generaal ter beschikking werden gesteld. Het gevolg van dat laatste was achterstallig onderhoud aan de linies, dijken en sluizen, en verwaarlozing van de strijdkrachten. De Raad van State moest daarnaast haar plannen laten uitvoeren door en met gewestelijke besturen die lang niet altijd meewerkten. De Staten van Utrecht waren pas in een heel laat stadium overtuigd van de noodzaak van defensieve voorbereidingen. Bovendien waren de plotse linge kosten voor het werk aan de linies en batterijen te hoog voor de provincie om te betalen of voor te financieren.

Een ander groot probleem vormde de logistiek. Het transport van kanonnen, munitie, voedsel, hooi en gewonden in Utrecht werd gecoördineerd door ambtenaren die niet vertrouwd waren met de militaire noodzaak van een goed logistiek systeem. Ook de hogere ambtenaren in deze oorlog waren niet opgewassen tegen hun taak. De benoeming van Herman Tollius, jurist en voormalig leraar van de kinderen van de stadhouder, als commissaris Burgerzaken bij het Engelse leger was daar één van. In de laatste maanden van 1794 moest hij de leveranties aan de Engelsen, de verplaatsing van de magazijnen en de vele transporten regelen. Ook commissaris generaal Six, die eind 1794 de bevoorrading van het Staatse leger moest regelen, was niet opgewassen tegen zijn taak. En op Utrechts grondgebied was de logistiek een groot probleem voor mannen in het veld als Pieter Straatman. Tegengewerkt door schouten en schippers, met Staatse en Engelse commissarissen en officieren die alleen maar eisen stelden, was het voor hem vrijwel onmogelijk om te voldoen aan de stijgende vraag naar schepen, wagens en paarden. Zelfs als de Engelsen hun eigen bevoorrading goed op orde hadden gehad (wat niet zo was), bleef het nog een grote uitdaging om de transporten voor de duizenden soldaten in goede banen te leiden.

De grote troepenconcentratie was de nekslag voor Utrecht in deze oorlog. Een centraal gezag, zoals de Staten van Utrecht, kon normaal gesproken nog enige bescherming bieden aan haar

burgers, maar iedere bescherming was maandenlang zoek. Met honderden en later duizenden Hollandse, Duitse en Engelse soldaten (en Fransen in hun dienst), die allemaal hun eigen belangen hadden, ontstond een onhoudbare situatie. De Staten van Utrecht moesten de macht delen met de generaals Bentinck en Hoeffft-Van Oijen voor de inzet van het Staatse leger, met kolonel Paravicini de Capelli voor de artillerie aan de Grebbe, en met de ingenieurs Croiset, Sluiterman en Dalhof voor de vestingwerken. Maar de werkelijke macht lag maandenlang grotendeels bij de duizenden soldaten, ruiters en hun commandanten. Als een sprinkhanenplaag trokken zij door de provincie Utrecht en lieten die 'berooft, mishandeld en verbitterd' achter.

Archiefbronnen

Archief Eemland

Archief Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810,
Archief Remonstrantse Gereformeerde Gemeente 1630-2005,
Archief Evangelisch-Lutherse gemeente te Amersfoort 1686-1972

Het Utrechts Archief (HUA)

Archief Staten van Utrecht
Archief Stad Utrecht 1577-1795

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard

Archief Stad Montfoort 1485-1813

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht

Archief stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810

Literatuur

- Brown 1795** ► Robert Brown, *Impartial Journal of a Detachment of a Brigade of Foot Guards*, 1795.
- De Bruin 1997** ► R.E. de Bruin, 'Patriotten en Organgisten', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 3, Utrecht 1997, 63-84.
- Deys 1990** ► H.P. Deys, 'Het Koningshuis als Militair Hospitaal' in *Oud Rhenen* 9 (1990), 3, 20-29.
- Von Ditfurt 1839** ► M. von Ditfurt, *Die Hessen in den Feldzüge van 1793, 1794 und 1795*, Kassel 1839.
- Keetell 1852** ► H.J. Keetell, 'Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht' in *Tijdschrift voor oudheden, statistiek, zeden en gewoonten, regt, genealogie en andere deelen der geschiedenis van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht*, dl. 4 (1852), 1-48, 113-165, 273-361.
- Keetell 1894** ► H. Keetell, 'Aanteekeningen over den Bataafsche Omwenteling, voornamelijk binnen Utrecht, door een Ooggetuige' in *De Navorscher* 44 (1894), 16-31.
- Leeuwenberg 1983** ► H.L.Ph. Leeuwenberg, 'De Bataafse Omwenteling te Zeist' in: C. Dekker e.a. (red.), *Nederlandse historische bronnen* 3, Amsterdam 1983, 147-196.
- Moorrees en Vermeulen 1856** ► C.M. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, eerste deel, Utrecht 1856.
- Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1795** ► *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken of Vervolg der merkwaardigste Geschiedenissen die voorgevallen zijn in de Zeven Provinciën, Bataafsche Brabant en Drenthe en de Buitenlandsche Bezittingen*, 30, Amsterdam 1795.
- Porbeck 1802/1804** ► H.P.R. von Porbeck, *Kritische Geschichte welche die Englisch-combinirte Armeen zur Vertheidigung von Holland in den Jahren 1794 und 1795 ausgeführt hat*, deel I en II, Braunschweig 1802-1804.
- Rogge 1796** ► Cornelius Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1796.
- Rosendaal 2003** ► J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, Nijmegen 2003.
- Sabron 1892/1893** ► F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, deel I en II, Breda 1892-1893.
- Uppelschoten 2013a** ► R. Uppelschoten, 'Het Kromme-Rijngedebied in de oorlog 1794-1795', in *Het Kromme-Rijngedebied: tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'*, 47 (2013), 1/2, 4-27.
- Uppelschoten 2013b** ► R. Uppelschoten, 'Het Korps Landzaten voor Utrecht en Oranje', in *Oud-Utrecht: tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 86 (2013) 5, 148-153.
- Uppelschoten 2013c** ► R. Uppelschoten, 'De ontzaggelijk groote passage van de Engelsche Arme'e: Amersfoort en omgeving in de oorlog van 1794-1795', in: *Flehite* 14 (2013) 106-129.
- Uppelschoten 2014** ► R. Uppelschoten, 'Bedden voor soldaten: inkwartiering op Fort Nieuwersluis', in *Vechtkroniek* 42 (2014) 20-22.
- Vogelzang 2008** ► F. Vogelzang, 'Rhenen in de Bataafse Tijd 1794-1806', in: J. Vredenberg (eindred.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008, 278-285.
- Zwitzer, Hoffenaar en Van der Spek 2012** ► H.L. Zwitzer, J. Hoffenaar en C.W. van der Spek (red.), *Het Staatse Leger IX. De achttiende eeuw*, Amsterdam 2012.

Noten

- Zie over deze periode in de provincie Utrecht: De Bruin 1997 en bijdragen van diverse auteurs in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2011, 61-137. Over gevluchte patriotten en hoe het hen verging in de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk, zie Rosendaal 2003.
- De belangrijkste bron voor de algemene militaire gebeurtenissen is Sabron 1892/1893. Voor een modernere bewerking van diens studie, maar met weinig nieuwe inzichten, zie Zwitzer, Hoffenaar en Van der Spek 2012.
- Rosendaal 2003, 334-341, 377-395.

- Dit artikel is een compilatie en uitbreiding van eerdere artikelen over deze oorlog in Utrecht door dezelfde auteur. Zie Uppelschoten 2013a, Uppelschoten 2013b, Uppelschoten 2013c en Uppelschoten 2014.
- Keetell 1852, 114-115.
- Het Utrechts Archief (HUA), Staten van Utrecht, 265-191 (18, 25 en 27 jul 1794); ibidem. 265-192 (9 sep 1794); ibidem. 265-193 (9 jan 1795).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (24 en 31 jul, 12 aug 1794); ibidem. 265-192 (9 sep 1794); Keetell 1852, 23-24, 317.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (31 jul 1794). Een compleet relaas over dit Engelse hospitaal in Rhenen tot 8 december 1794 (uitsluitend gebaseerd op stadsbronnen) is te vinden in Deys 1990.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (13, 19 en 25 aug 1794); ibidem., 265-192 (9 sept 1794 e.v.).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (3- 6 aug 1794). Keetell 1852, 16.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 okt 1794); Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Stadsbestuur Montfoort (vanaf 11 nov 1794).
- Sabron 1893, 41 e.v.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (5 aug 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (4 aug 1794); idem, 265-192 (6 okt 1794); idem, 265-193 (3 dec 1794).
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht, Stadsarchief Wijk bij Duurstede, 55EE (3, 4 en 10 okt 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (4 en 5 okt 1794).
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht, Stadsarchief Wijk bij Duurstede, 55EE (6 okt 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 en 7 okt 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (10 en 11 okt 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (23 nov 1794).
- Sabron 1893, 52; Keetell 1852, 339; HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (6 en 28 okt, 1 nov 1794).
- Sabron 1893, 52; HUA, Staten van Utrecht, 295-192 (6 okt en 14 nov 1794); Archief Eemland, Stadsbestuur Amersfoort, 79 (8 okt 1794).
- HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (10 nov 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (3 en 5 dec 1794); Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, Dorpsgerecht Maarssen, 2 (12 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (1, 7 en 11 nov 1794); HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (3 en 10 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (14 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (14 okt en 7 november 1794); ibidem., 265-193 (18 nov 1794); ibidem., 265-193 (13 dec 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, inv. nr. 265-192 (18 nov 1794).
- Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Stadsbestuur Montfoort, Notulen (11 nov 1794 e.v.); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (11 nov 1794); ibidem., Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (11 nov 1794).
- Inwonerstallen zijn ontleend aan www.volkstellingen.nl. De belangrijkste bron voor de verblijfplaatsen en bewegingen van de Britse, Hessische, Hannoveriaanse en Staatse regimenten is HUA, Staten van Utrecht, 265-191/192/193, diverse data.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (16 en 31 okt 1794, 1 en 28 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (28 okt 1794, 21 en 28 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (10, 11 en 28 nov 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (26 sep, 3 en 31 okt, 4 nov. 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (28 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (12, 16 en 23 dec 1794, 9 jan 1795).
- Berekend aan de hand van de talloze rekeningen en meldingen van betalingen te vinden in HUA, Staten van Utrecht, 265-191/192/193 en Archief Eemland, Stadsarchief, 79.
- Brown 1795, 212; Keetell 1894, 22.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (15 en 18 dec 1794); Sabron 1893, 153 noot 1.
- Brown 1795, 214-217.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (27 dec 1794).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (1 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (13 dec 1794).
- HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (24 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (15-31 dec 1794).
- Zie voor de complete geschiedenis van de Utrechtse landzaten Uppelschoten 2013b.
- Keetell 1894, 16.
- Brown 1795, 215; Von Porbeck 1802, 215.
- Keetell 1894, 17, 21.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (5-11 jan 1795).
- HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (5 jan 1795); Archief Eemland, Remonstrantse Gemeente, 15 (30 dec 1794); Archief Eemland, Evangelisch-Lutherse gemeente, 3 (18 jan 1795).
- HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (3, 9-13 en 14 jan 1795); Keetell 1894, 20 en 28.
- Sabron 1893, 222; Porbeck 1804, 297-303; Von Ditfurt 1839, 351-353.
- Leeuwenberg 1983; Brown 1795.
- Vreemd genoeg is van deze bespreking in de Utrechtse stukken niets te vinden. We kennen de inhoud van het besluit slechts uit secundaire bronnen en referentie aan de vergadering uit de stukken van 15 januari en de opdracht aan de commissie. Een overzicht van deze ontwikkelingen is bijvoorbeeld wel te vinden in Rogge 1796, 205-211.
- HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (15 en 16 jan 1795). Een Nederlandstalige samenvatting van de 13 artikelen van de capitulatie biedt Rogge 1796, 208-211. De originele tekst is onder andere te vinden in Moorrees en Vermeulen 1856, 22.
- Het is onduidelijk of deze bedragen alleen betrekking hadden op de Engelse, Hessische en Hannoveriaanse leveranties, of dat het

de totale kosten waren van de oorlog, inclusief de Franse rekvisities tot mei, toen de Bataafse Republiek een verdrag sloot met Frankrijk. Amersfoort is bijvoorbeeld tweemaal genoemd met verschillende bedragen. Amersfoort declareerde in mei 1797 95.000 gulden vanwege de Franse rekvisities, maar bij de definitieve afrekening in oktober werd vermeld dat zij niets gedeclareerd hadden en voor die stad 50.000 gulden werd gereserveerd. Waarschijnlijk betrof dat dus de kosten voor de Engelse aanwezigheid. Archief Eemland, Stadsbestuur, 448; *ibidem.*, 1681; HUA, Staten van Utrecht, 1146-1, 1194 en 1196.